

С. М. Рижев, В. О. Шумова *

РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ БІЛЯ с. МОШУРІВ НА ЧЕРКАЩИНІ

Здійснюється аналіз матеріалів археологічних досліджень низки пізньотрипільських різночасових відмінних за походженням пам'яток околиць с. Мошурів, а також порівняння їх із знахідками із сусідніх поселень-гігантів. Це надало можливість точніше висвітлити процеси пов'язані з пізнім періодом існування (етапи СІ(В-ІІ), С-ІІ) трипільського населення межиріччя Південного Бугу і Дніпра.

К л ю ч о в і с л о в а: Черкащина, Мошурів І, ІІ, ІІІ, пізньотрипільські поселення, кераміка, палеоекономічні розраунки.

Для з'ясування палеоекономічних, хронологічних, етно-культурних процесів, що відбувались у трипільському суспільстві Буго-Дніпровського межиріччя потрібно розглянути взаємодію між поселеннями-гігантами і найближчими сусідніми невеликими селищами (Круц 1989, с. 121—124). Поселення-гіганти Володимирівка, Небелівка, Майданецьке, Доброводи та інші поширюються в регіоні вже на середньому етапі Трипілля. Найближчим до поселення-гіганта Тальянки є група невеликих селищ в околиці с. Мошурів Звенигородського (до 2021 р. Тальнівського) р-ну Черкаської обл.

Пам'ятка Мошурів І згадується В. А. Стефановичем у зв'язку із розвідками А. І. Заболотького, проведеними наприкінці 1950-х рр. (Стефанович, Діденко 1968, ф. 12, № 569; Діденко, Стефанович, Чорномаз 2006, с. 140, 158).

* РИЖОВ Сергій Миколайович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзової доби ІА НАНУ, ORCID 0000-0001-9089-8309, sryzhov@ukr.net

ШУМОВА Валентина Олександрівна — старший викладач кафедри Археології НАУКМА, ORCID 0000-0003-0176-7468, vshumova@ukr.net

Поселення розташоване на північно-західній околиці села і займає східні схили мису, обмеженого з північного сходу сухою балкою, а з південного сходу та півдня долиною невеликого струмка, що є правою притокою р. Гірський Тікич (рис. 1: 1). Судячи з місця розташування залишків глинобитних жител на поверхні ґрунту, воно мало кругове планування й забудоване було двома концентричними колами (рис. 1: 2). Загалом, на поверхні зафіксовано «виходи» понад 30 площадок. Площа поселення близько 7,0 га. З 1981 р. досліджувалось Тальянківським загonom Трипільської експедиції ІА НАН України під керівництвом В. О. Круца. Обрана для розкопок площадка у зовнішньому колі південно-східної периферії поселення мала в плані прямокутну форму (15 × 8,0 м), орієнтована з північного сходу на південний захід. Кількашарове залягання обпаленої глини та кераміка зафіксовані на глибині 0,4—0,5 м на межі чорнозему із суглинком. Розрізнений верхній шар глиняної обмазки нерівномірного випалу траплявся у південній частині та по периметру площадки. Глина мала значну домішку половини. У нижній частині шматків обмазки фіксувались відбитки дерев'яних вузьких плах та жердин. Нижній шар залягав більш щільним масивом розтрісканим на досить великі шматки. Найбільш компактне залягання спостерігалось в центрі площадки, а у південній частині обмазка лежала поперечними смугами, вказуючи на розкол платформи споруди, що співпадає з напрямком відбитків дерев'яної конструкції. Також тут зафіксований поперечний розрив у заляганні (ширина 0,3—0,4 м), відділяючи край платформи від решти залягання (довжина 2,0 м). Можливо у цьому місці проходила південна коротка стіна будинку, а на південь від

неї знаходились залишки «карнизу», що часто спостерігаємо на глиняних моделях жител трипільської культури. Знайдені поблизу розриву шматки обмазки з відбитками лозин можуть слугувати підтвердженням того, що стіна споруджувалась на каркасі з плоту. Часто шматки обмазки у верхній частині мали тонку нівелюючу підмазку з добре заглаженою поверхнею. Випал загального шару більш-менш рівномірний. У нижній його частині помітні відбитки широких плах (ширина 0,15—0,20 м), що лежали впоперек довжини житла. Майже по центру залягання були зафіксовані відбитки колоди (діаметр 0,10—0,15 м), вказуючи на розташування сволоку, що разом із довгими стінами утримували укладені поперечні плахи з обмазкою. У південній частині під шаром глини, безпосередньо на ґрунті виявлено ділянки тонкої глиняної долівки з добре заглаженою поверхнею. Випал її слабкий низхідний. Перший поверх будинку з підмашеною долівкою вказує на наявність робочих місць, оскільки тут знайдено велику зернотерку і розтирач. Крім того, на підлозі також лежали цілі посудини, компактні розвали, окремі фрагменти столового та кухонного посуду, а також відтяжки до ткацького верстату. У центральній частині була розчищена округла в плані яма діаметром 1,2 м, глибиною 0,35 м, викопана у чистому суглинку. В її заповненні (гумусований суглинок) знайдено розвал миски та фрагменти столового посуду.

Площадку I можна реконструювати як рештки знищеної у пожежі наземної двоповерхової дерев'яно-глинобитної будівлі, можливо господарського призначення. Будівля мала тонке перекриттям горища (верхній шар обмазки), масивне міжповерхове перекриття із «карнизом» (нижній шар обмазки) та земляну, частково підмазану глиною підлогу першого поверху, де було робоче місце та господарська яма. Короткі стіни житла мали каркас із плоту, а довгі, скоріш за все, були безкаркасні глинобитні. Матеріал (кераміка, знаряддя праці, кістки тварин) лежав під площадкою, між нашаруваннями обмазки і у незначній кількості над ними.

Серед знахідок з площадки I поселення Мошурів I кількісно переважає кераміка, що представлена невеликим обсягом й у фрагментованому стані. Загалом було виявлено цілих, реконструйованих посудин, окремих фрагментів понад 400 од. За техніко-технологічними ознаками кераміку можна розділити на дві категорії — кухонну і столову. Кухонний посуд (7,0 % від усього керамічного комплексу) вироблявся з глини зі значним вмістом окислу

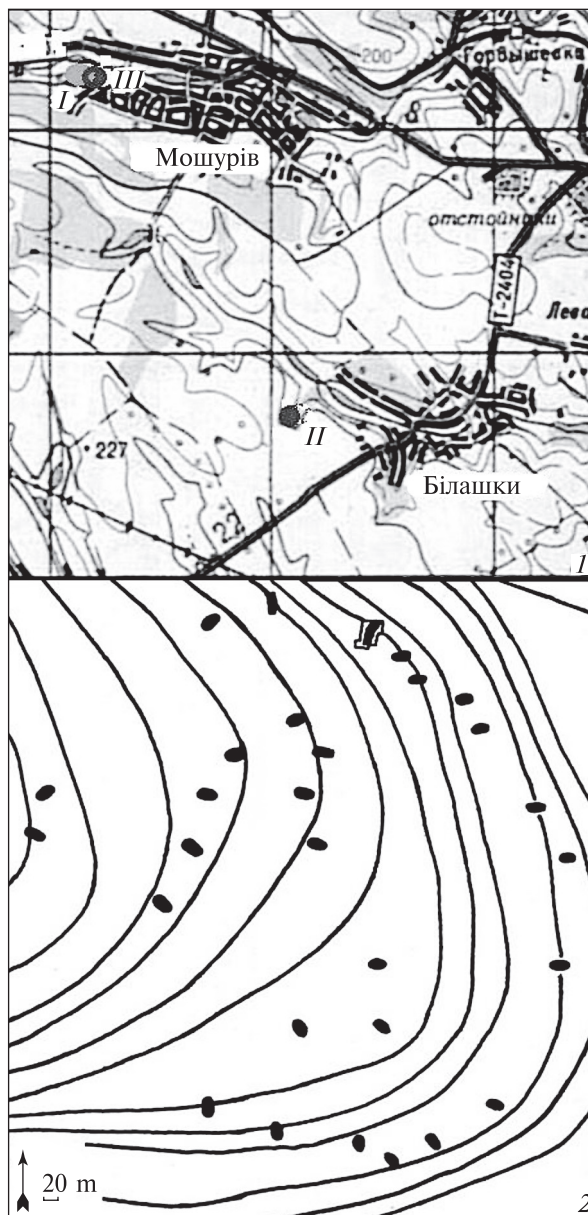

Рис. 1. Матеріали трипільських пам'яток біля с. Мошурів: 1 — карта розташування трипільських поселень; 2 — візуальний план поселення Мошурів I

Fig. 1. Materials from Trypillia sites near Moshuriv village: 1 — location of Trypillia settlements; 2 — settlement plan of Moshuriv I

заліза («рябі» глини). У гончарній масі також присутні крупнозернистий пісок, жорства, зерна кварцу і частки каоліну. Випал кераміки нерівномірний, переважно оксидативний, відносно низькотемпературний. Поверхня посудин недбало заглажена, або рідше вкривалася розчосами. За формою виділяється лише один тип — горщик (два підтипи). До першого підтипу належать великі, відносно високі посудини з широким дном, високими округлими плічками і різким переходом до широкої горловини з високими, трохи відігнутими вінцями.

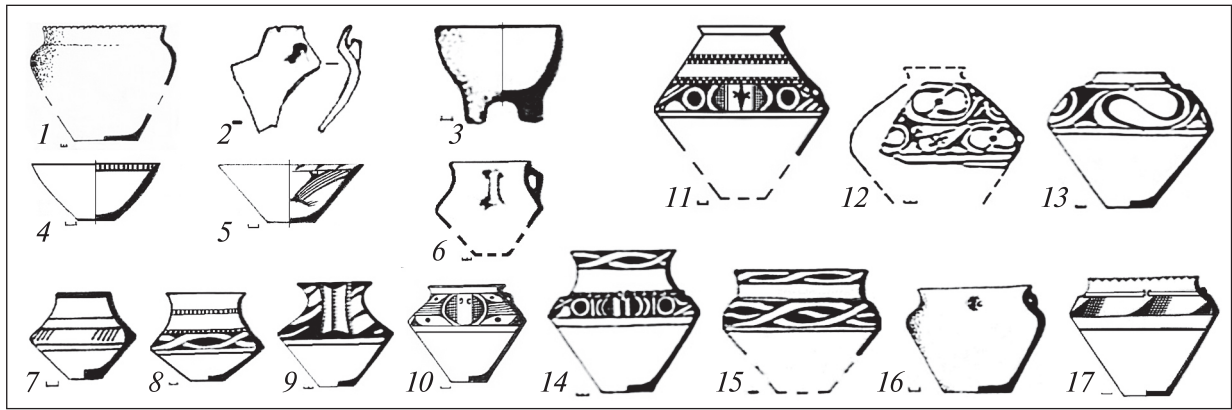

Рис. 2. Кераміка з площадки 1 (Мошурів I): 1–2 — кухонний посуд; 3–17 — столовий посуд

Fig. 2. Ceramics from the sector No. 1 (Moshuriv I): 1–2 — cookingware; 3–17 — tableware

Другий підтип — це невеликі горщики із плавним профілем, округлими плічками на середині висоти корпусу та невисокими, відігнутими вінцями. Орнаментовані горщики бідно: вінця прикрашалися вертикальними розчосами, а по їх краю проходив горизонтальний ряд дрібних насічок. Крім того, горщики мали на плічках одинарні або парні наліпи, іноді стовпчасті ручки (рис. 2: 1, 2). Столові посудини (93 %) комплексу виготовлялись із гончарної маси, до якої входили «рябі» і каолінові породи глини та домішки дрібнозернистого піску, зерен кварцу, рідше шамоту. Тісто рівномірного замісу. Посудини тонкостінні, ретельної формовки, рівномірного високотемпературного випалу. Зовні на посуд наносився тонкий ангобуючий шар відмуденої «білої» глини. Весь корпус посудин фарбувався у жовто-червоний колір різних відтінків. Іноді фарбувалася також їхня внутрішня поверхня. Миски ангобувались і фарбувались з обох сторін. Фарбована поверхня слугувала фоном для чорного монохромного розпису, що наносився на верхню частину корпусу. Миски мали розпис тільки внутрішньої поверхні. Частина посудин (миски, кубки, горщики) ангобувались, фарбувались, але не розписувались.

За формою столові посудини можна розділити на 10 типів, в межах яких виділяються підтипи та варіанти. До першого типу належать *миски*, 19 % від всієї столової кераміки. Серед мисок маємо два підтипи. Перший, зрізано-конічної форми, кількісно переважав; іноді вони невеликі на чотирьох ніжках. Другий підтип складають *напівсферичні миски*. Більшість мисок прикрашені по вінцях горизонтальним рядом дрібних трикутників або коротких штрихів. Інша орнаментальна схема — 33,3 % від усіх мисок з розписом — трапляється лише

на зрізано-конічних мисках, де від вінця до низу проходять дві широкі дугоподібні смуги, заповнені тонкими паралельними лініями, що заходять одна за одну і закінчуються напівовалами з «війками» на кінцях. Значна кількість мисок (20,1 %) не мала розпису, здебільшого це напівсферичні миски.

Другий тип посудин — *кубки* (11,4 % від столового посуду). Це невеликі посудини з вузьким дном, гострореберними плічками, вузькою горловиною та плавно відігнутими вінцями. Для них характерна спрощено-лінійна орнаментальна схема, що складається з двох горизонтальних ліній на плічках, простір між якими заповнений групами навскісних тонких штрихів.

За формою до кубків наближаються *кубкоподібні посудини* (12,8 %). Вони бувають відносно великі, тонкостінні, мають зрізано-конічну нижню частину корпусу, гострореберні плічки на середині висоти тулуба, увігнуто-циліндричну горловину та плавно відігнуті вінця. Іноді вони з однією петельчатою ручкою. Більшість посудин прикрашались метопною схемою — широкий фриз, що проходить по верхній частині тулуба, розділяється вертикальними стрічками («сітка») на метопи, поля яких зайняті широкими хвилеподібними дугами, доповнені ділянками навскісної «сітки». У тригліфи вписані символи «дерева світового» або вони лишались без малюнка. Рідко трапляється орнамент у вигляді вузького фризу на плічках, де між тонкими горизонтальними лініями вписані хвилеподібні дуги з листоподібним потовщенням у центрі. Така ж схема — і на вінцях.

Основним типом серед столового посуду є *білконічні посудини* (35,5 %). Серед них виділяється два підтипи. До першого належать посудини з високими гострореберними плічками, конічною

верхньою частиною корпусу, вузькою горловиною та круто відігнутими невисокими вінцями. Другий підтип складають великі посудини з широким дном, високими, неширокими, здебільшого округлими плічками, широкою горловиною та високими, прямими, трохи відігнутими назовні вінцями. Під шийкою вінець, як правило, є конусоподібні ручки-наліпи. Основна композиція в розписі біконічних посудин — тангентна. Вона складається з горизонтально розміщених овалів з «сіткою», об'єднаних навскісними дугами-тангентами. Місця з'єднання дуг утворюють трикутники з витягнутими вершинами, в центр яких вписані кола. До дуг прилягають напівовали заповнені навскісною «сіткою». Ця схема komponується у вузький фриз на плічках. Іноді основний орнамент доповнюється верхнім фризом у вигляді широкої горизонтальної стрічки із тонких паралельних ліній. Трапляється також волютна схема, де дуги з листоподібними закінченнями заходять одна за одну і ці волюти об'єднані навскісною лінією з трикутниками на кінцях та кругом у центрі. Вказана схема розміщена у один або два фризи, що займає усю верхню частину тулуба. Іноді спостерігається спрощено-лінійна схема — вузький фриз складається з горизонтального ряду трикутників із витягнутими вершинами.

Маємо тип *сфероконічних посудин* (3,2 %). За розміром вони середні та великі, мають округлі плічка на середині висоти тулуба, напівсферичну верхню частину корпусу, вузьку горловину і круто відігнуті невисокі вінця. Орнаментувалися тангентними, фестонними та волютними схемами. На відміну від біконічних посудин, волютна схема переважала та частіше траплявся двофризовий розпис.

Добре представлений тип *кратерів* (8,0 %). Це великі товстостінні посудини із високими та широкими гострореберними або округлими плічками, широкою горловиною та високими, плавно відігнутими вінцями. Орнаментувалися тільки однією композицією — на плічках фриз із горизонтальних дуг з «листочками» на кінцях, що заходять одна за одну. На вінцях ця схема повторюється або маємо стрічки у вигляді хвилеподібних тонких ліній, що навскісно спускаються від вінців.

Рідше трапляються *кратероподібні посудини* (3,2 %) із високими гострореберними плічками з різким перегином у широку увігнуто-циліндричну горловину. Вказані посудини ніби поєднують у собі форми біконічних та кратерів. Вони прикрашалися лише тангентними схемами з ускладненим виконанням деталей.

Незначною кількістю представлені *амфори* (1,2 %). Це переважно невеликі посудини біконічної форми із широкими гострореберними плічками, відносно широкою горловиною та невисокими, круто відігнутими вінцями, під шийкою яких мають ручки-вушка. Єдиною орнаментацією для амфор є лицьова схема, виконана у спрощеній або ускладненій манері.

Грушоподібні посудини складають 2,0 % столової кераміки. Вони приземкуваті, із широкими і високими гострореберними або округлими плічками, з різким перегином до основи горловини та невисокими трохи нахиленими до середини вінцями. Розписувалися тільки меандровою схемою (S-подібні дуги), що охоплювала верхню частину тулуба.

Горщики (1,9 %) поділяються на два підтипи. До першого належать невеликі, тонкостінні, з вузьким дном, високими і широкими гострореберними плічками, широкою горловиною та невисокими, майже вертикальними вінцями. Розписувалися на плічках вузьким фризом із зафарбованих трикутників та прилягаючої до них вертикальною стрічкою навскісної або прямої «сітки». Другий підтип складали посудини з широким дном, високими округлими плічками, плавним вигином у широку горловину та невисокими, відігнутими назовні вінцями. Мають на плічках ручки-вушка або защепи. На поселенні горщики цього підтипу були без орнаментації (рис. 2: 3—17).

Серед орнаментальних композицій, що прикрашали столову кераміку усіх типів (крім мисок) провідне місце займає тангентна схема: третина посудин була орнаментована саме таким малюнком. Часто вживалися волютна композиція та схема з горизонтальних дуг з «листочками» на кінцях, що заходять одна за одну. Цю схему можна розглядати як різновид трансформованого у вузький фриз волютного візерунка. Досить високий відсоток вживання у розписі спрощено-лінійних та метопних схем. Інші композиції (меандрова, лицьова, фестонна) траплялися на посудинах рідко (Ryzhow 2012, р. 139—169). Крім кераміки, на поселенні були виявлені малочислені екземпляри знарядь праці: уламки кам'яних зернотерок і розтирачів, та глиняних відтяжок до ткацького верстату.

Аналіз здобутого матеріалу дозволяє поселення Мошурів I віднести до третьої фази розвитку томашівської локально-хронологічної групи західнотрипільської культури Буго-Дніпровського межиріччя (етап В-III). Зіставлення кераміки мошурівського поселення з

матеріалами пам'яток біля с. Тальянки, Майданецьке, Кочержинці (уроч. Паньківка) та ін. вказує на збіг як за складом типів посуду, так і за набором орнаментальних схем. Подібними також є і кількісні показники морфологічних та стилістичних ознак (Рижов 1985, с. 46—47; 1987, с. 12—13; Ryzhow 2012, р. 100—105; Круц, Рижов 1985, с. 45—56; Шмаглий, Видейко 2001—2002, с. 44—136).

Трипільське поселення Мошурів II розміщується на південний схід від села і займає схил плато, що поступово переходить у долину струмка (лівобережна притока р. Тальянка). На поверхні зафіксовано окремі скупчення аморфних шматків глиняної обмазки та фрагменти кераміки. Візуально розташування решток наземних глинобитних будівель (площадки) вказують на кругову забудову пам'ятки, площа якої становить 3,0—4,0 га (Стефанович, Диденко 1968, с. 18; Диденко, Стефанович, Чорномаз 2006, с. 140, 158; Ohlrau, Rud 2019, р. 92, 98, 104). Стаціонарні розкопки на поселенні не проводилися. Серед підйомного матеріалу трапляються фрагменти столових мисок конічної форми з потовщеним краєм вінець, напівсферичних мисок, округлотилих горщиків, на яких частково зберігся монохромний або біхромний розпис. Вказане дозволяє віднести поселення Мошурів II до косенівської локальної групи етпу С-I трипільської культури (Мовша 1984, с. 60—84; Рижов 200, с. 437—478; Ryzhow 2012, р. 108—109).

Поселення Мошурів III розташоване на 1,1 км на північний захід від околиці села, ближче до дороги на м. Тальне. Пам'ятка займає центральну частину схилу мисоподібного виступу плато, що обмежене з північного сходу сухою балкою, а з південного сходу та півдня долиною невеликого струмка, що є правою притокою р. Гірський Тікич (рис. 1: 1). Можливо, найбільш східні будівлі цієї пам'ятки стикаються із зовнішнім колом забудови поселення Мошурів I. У 1996 р. було проведено геомагнітну зйомку (інженер-геофізик В. Вайнер) й розкопки під керівництвом С. М. Рижова решток одного наземного глинобитного житла. Встановлено площу поселення близько 4,0 га. Залишки наземних споруд (площадки) кількісно, скоріш за все, не перевищують двох десятків і розміщені групами по 2—3 у кожній (рис. 3: 1). Досліджена площадка 2 (площадка 1 зруйнована оранкою) залягала на межі чорнозему і гумусованого суглинку, мала в плані майже прямокутну форму з нерівними краями. Орієнтована по довжині з півдня на північ

і являла собою суцільне, досить масивне залягання обпаленої глини ($8,0 \times 3,5$ — $4,0$ м). Площадка складалася з двох шарів обмазки. Верхній шар, відносно тонкий ($0,07$ — $0,10$ м), не був компактным і мав вигляд окремих ділянок перемешованих глиняною крихтою. Більш суцільним він був у південній частині площадки і складався з невеликих шматків обмазки з іноді недбало заглаженою поверхнею. Будівельна глиняна маса містила значну домішку полови і невисокий, досить рівномірний випал. Місцями на нижній поверхні шару зафіксовано відбитки дерев'яних конструкцій: вузькі плахи, жердини, лозини. Орієнтовані відбитки хаотично. Знахідки (кераміка, кістки тварин) траплялися переважно між шматками верхнього шару та під ним. Кераміка на верхньому шарі була зосереджена біля південного краю площадки. Нижній шар був більш суцільним товщиною 10 — 15 см, що розтріскався на фрагменти. Південна частина площадки та її західний край найбільш масивний, де будівельні рештки лежали майже горизонтальним шаром. У глині присутня домішка полови, проте значно менша ніж у масі верхнього шару. Зовнішня поверхня мала тонкий шільний шар підмазки з глини без рослинних домішок. Випал глини нижнього шару невисокий і нерівномірний. У нижній частині шматків зафіксовані відбитки дерев'яних конструкцій: широкі плахи, розколоті колоди, жердини. Орієнтовані відбитки хаотично, проте в більшості вони були направлені перпендикулярно довжині площадки. Під західним краєм між шматками обмазки траплялись аморфні фрагменти обпаленої глини, що мали відбитки переплетених лозин та тонких колотих жердин. Вказані фрагменти відрізнялись від решти обмазки слабким випалом, відсутністю заглаженої поверхні, малим вмістом полови у масі. Вірогідно, ці фрагменти походять від внутрішнього обмашення стін будівлі, основу яких, принаймні з західної довгої стіни, складав каркас із плоту. Деталей інтер'єру серед будівельних залишків не зафіксовано. Найбільша кількість знахідок виявлена на рівні нижнього глинобитного шару. Кераміка була сконцентрована переважно у південній частині та вздовж західного краю площадки (рис. 3: 2).

Аналіз решток площадки дозволяє реконструювати її як залишки наземного глинобитно-дерев'яного житла, що мало земляну підлогу першого поверху, міжповерхового перекриття другого поверху (нижній шар) складений із настилу масивних широких плах та колод обмашених глиною із домішкою по-

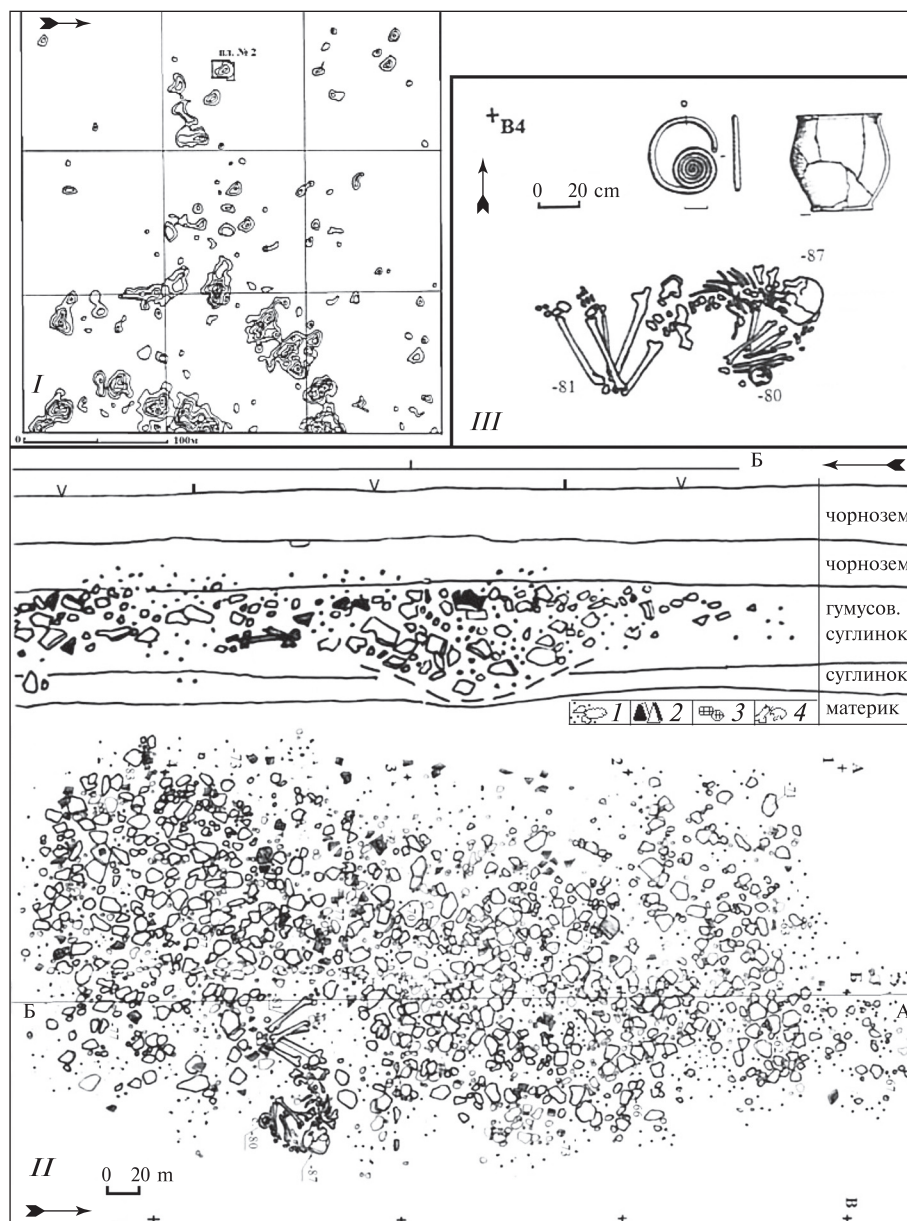

Рис. 3. Матеріали поселення Мошурів III (площадка 2): I — геомагнітний план поселення; II — план та розріз А-Б площадки 2; III — матеріали поховання білогрудівської культури. Умовні позначення: 1 — глиняна обмазка; 2 — кераміка; 3 — камінь; 4 — кістка

Fig. 3. Materials from Moshuriv III site (from the sector No. 2): I — geomagnetic plan of the settlement; II — plan and section of the sector A-B; III — Bilohrudivka culture burial material. Symbols: 1 — burnt daub; 2 — ceramics; 3 — a stone; 4 — a bone

лови з підмазкою у верхній частині, та легким дерев'яно-глиняним покриттям горища. Зовнішні стіни будівлі формувались на каркас із плоту (рис. 5).

Під час розбирання нижнього шару обмазки з краю площадки було виявлено людський кістяк. Поховання залягало на рівні земляної підлоги житла (−0,81 м від репера). Частково воно було перекрите шматками обмазки та фрагментами кераміки. Орієнтоване із заходу на схід. Поховання, як встановлено, жіноче, лежало

на лівому боці у зібганому стані із зігнутими у ліктях руками і кистями перед обличчям. Ноги розміщені паралельно, були сильно підігнуті, проте кістки стоп не збереглися. Поряд із руками виявлено невеликий горщик банкоподібної форми. Посудина тонкостінна, із заглаженою поверхнею, з неширокими округлими плічками на середині висоти горщика, з широкою горловиною й невисокими плавно відігнутими вінцями. Гончарна маса має домішки дрібної жорсткості, випал відновний низькотемпературний.

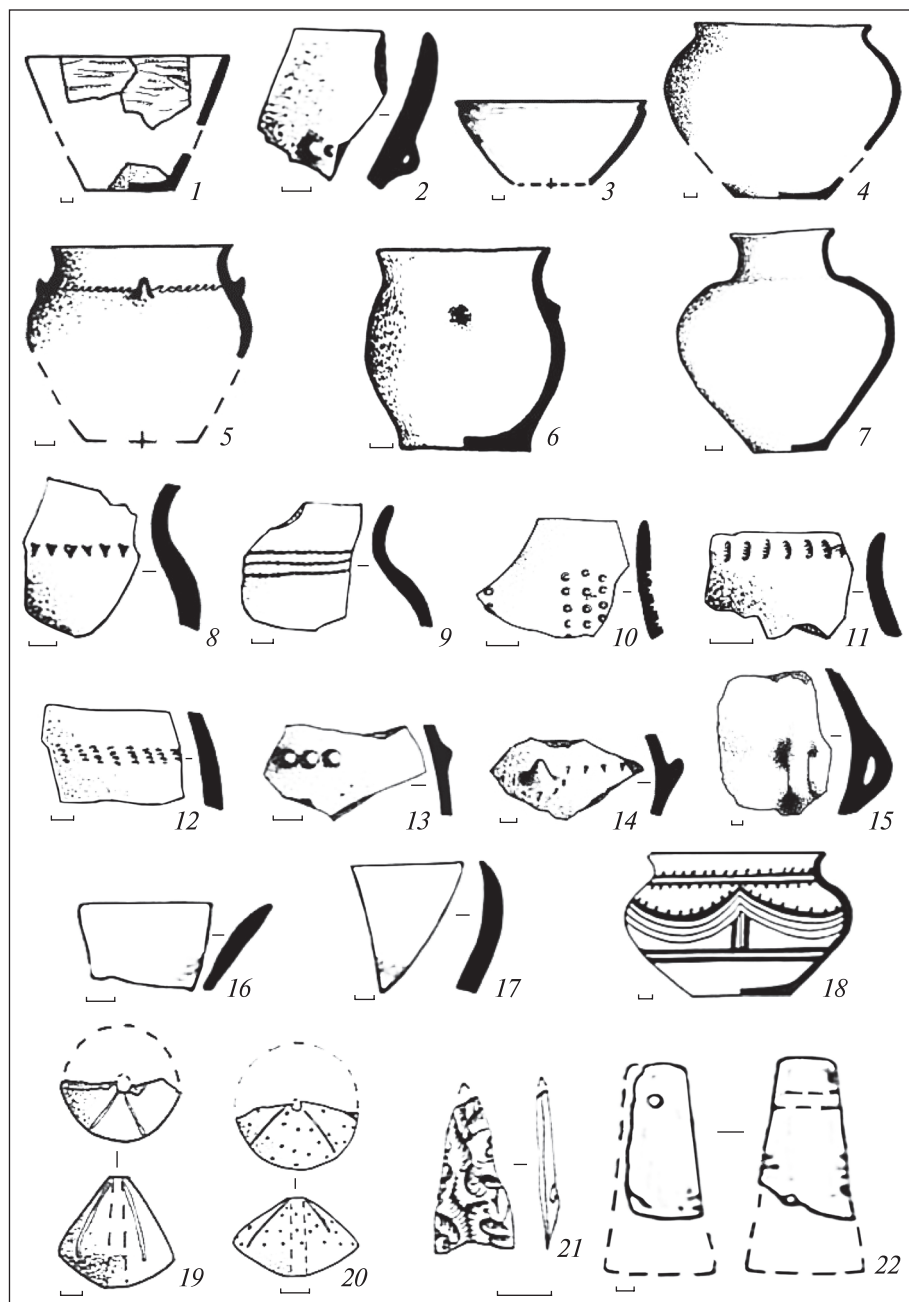

Рис. 4. Матеріали трипільського поселення Мошурів III (площадка 2): 1–15 — кухонний посуд; 16–18 — столовий посуд; 19–20 — глиняні прясла; 21 — кремене вістря; 22 — фрагмент кам'яної сокири

Fig. 4. Materials from Trypillia settlement of Moshuriv III (from the sector No. 2): 1–15 — cookingware; 16–18 — tableware; 19–20 — clay spindle whorls; 21 — a flint arrowhead; 22 — a fragment of the stone axe

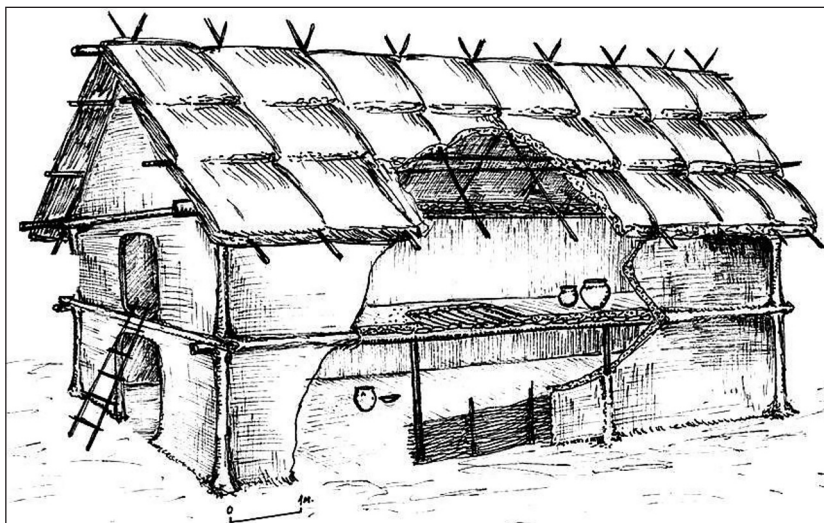
Ліворуч від черепа виявлено патинізовану скручену спіральної форми підвіску (п'ять обертів); виконану з мідного округлого дроту у перетині (діаметр 1,2 мм) із загнутим по колу кінцем для закріплення (рис. 3: 3). Можливо, ховаючи померлу, випадково натрапили на рештки трипільського житла, що на той час вже повністю було перекрите ґрунтом. Під самим краєм площадки обмазку було розібрано, а покладене тіло

знову засипали тим же ґрунтом із шматками глини і фрагментами кераміки (рис. 3: 2). На захід від трипільського поселення траплялися невеликі обпалені шматки глини та фрагменти кераміки білогрудівської культури фіналу доби бронзи.

Повертаючись до трипільського матеріалу, зауважимо, що серед знахідок найчисленнішу категорію складає кераміка поділена за

Рис. 5. Пізньотрипільське поселення Мошурів III (площадка 2). Реконструкція дерев'яно-глинобитного будинку (за С. М. Рижовим)

Fig. 5. The Late Trypillia settlement of Moshuriv III (sector No. 2). Reconstruction of the wattle-and-daub dwelling (after S. M. Ryzhov)

техніко-технологічними ознаками на кухонну і столову. Кухонний посуд переважає — становить 95,4 % від усього керамічного комплексу. Вироблявся переважно з глини із значним вмістом сполук заліза і лише 30 % посуду ліпилось із суміші «червоної» й «білої» глини. У гончарному тісті найчастіше фіксується домішка дрібного піску (42,5 %), або жорстви (31,3 %). У межах 10—4 % кухонна кераміка в гончарній масі мала домішки зерен каоліну, шамоту, мергелю. Лише у 3,2 % посудин спостерігаємо спіснювач у вигляді товченої черепашки. Зовсім рідко у тісті помічена наявність слюди та гематиту (кровоавик). Посуд переважно ліпився із добре вимішаного гончарного тіста, був тонкостінним і мав високотемпературний окисаційний режим випалу. Третина кухонного посуду випалювалась у відновному режимі. Від загальної кількості визначеного посуду провідним є тип горщик (85,6 %). Маємо кілька підтипів. Переважаючий підтип це горщики з вузьким дном, широкими округлими плічками, що розміщені на середині висоти корпусу, або трохи вище, широкою горловиною та високими, м'яко відігнутими вінцями. Другий підтип — кратероподібні з високими округлими плічками, широкою горловиною та високими прямими вінцями. До третього підтипу віднесені банкоподібні горщики з ледве наміченими плічками на середині висоти тулуба та вертикальними або трохи нахиленими у середину краями вінця. Ще один підтип — високі горщики з неширокими плічками, відносно вузькою горловиною та невисокими вінцями. До горщиків також віднесені т. зв. грушоподібні посудини із широкими округлими плічками та високою зрізано-конічною горловиною. Присутні кілька екземплярів округлоти-

лих горщиків із широким дном та невисокими, м'яко відігнутими вінцями. Можна реконструювати ще один тип — сфероконічні горщики з вузьким дном, зрізано-конічною нижньою частиною, неширокими округлими плічками, вузькою горловиною та невисокими відігнутими вінцями. На плічках такі посудини мають ручки-вушка з горизонтальним отвором. Для горщиків характерними є рогоподібні ручки на плічках. Найчастіше стінки горщиків, більш або менш ретельно загладжувались, проте траплялися посудини, що зовні зберегли пальцеве згладжування. Іноді поверхня обличкована тонким шаром ангобу із глини без домішок. У цьому випадку зовнішня поверхня була добре заглажена. Частина горщиків (8,0 % від усієї кухонної кераміки) мала на плічках або вінцях орнаментацию у вигляді горизонтальних рядів. Більшість (68 %) посудин прикрашалася відбитком шнура в 1—3 ряди. Далі, за кількістю елементів оздоблення (14,5 %), припадає на дрібні вдавлення, насічки та наколи округлої форми. Значно рідше трапляється оздоблення (у межах 3,0—4,0 %) відбитками зубчастого штамп, «гусеничкою» або відтисками кінцем трубчастої кістки. Близько 7,0 % від орнаментованих горщиків прикрашалися на плічках групами дрібних конічних наліпів. На денцях деяких посудин збереглися відбитки тканини та рогожі. Інший тип кухонного посуду за формою — миски (14,4 %), поділяються на чотири підтипи. Майже половину складають тонкостінні невеликі напівсферичні миски з вертикальними або нахиленими у середину вінцями. Близько третини становлять великі, товстостінні миски-макітри із потовщеними вертикальними вінцями. Одна миска такої форми має під вінцями невелику ручку-вушко. Понад

десяту частину складають тонкостінні миски зрізано-конічної форми із загостреними, або трохи потовщеними і ледь відхиленими назовні вінцями. Лише одна миска мала S-подібний профіль, проте вінця її без закраїни. Більшість мисок із добре заглаженою поверхнею, а макітри здебільшого вкривалися пальцевим смугастим згладжуванням. Миски усіх підтипів не орнаментувались (рис. 4: 1—15).

Столова кераміка (4,6 % від усього керамічного комплексу) виготовлялася з маси на основі «білої» глини. Гончарне тісто добре оброблене, відмулене, або мало незначну кількість, можливо природну, дрібного піску. Поверхня тонкостінних посудин ретельно загладжувалась та іноді фарбувалась у блідо-жовтий колір. Незначна кількість столового посуду дозволила визначити форму лише чверті посудин. Так, виділяються відносно великих розмірів, зрізано-конічні миски та невеликі тонкостінні горщики з високими округлими плічками і невисокими, м'яко відігнутими вінцями. Серед визначених форм, миски складають 28 %, а горщики 72 %. Випал столової кераміки досить високий, рівномірний, винятково оксидацийний. Тільки на одному горщику збереглась орнаментация монохромним розписом чорною фарбою — широкий фриз на плічках складався з горизонтальних стрічок-фестонів, заповнених тонкими паралельними лініями, що обведені широкими смугами. Між фестонами вписані групи вертикальних ліній. Під вінцями проходили дві горизонтальні смуги. Основний малюнок доповнювали дрібні риси (рис. 4: 16—18).

На площадці 2 крім керамічного посуду було знайдено одну цілу округлу та фрагментовану пірамідальну відтяжку до вертикального ткацького верстату. З глини були виготовлені невеликі біконічні та конічні прясла орнаментовані заглибленими лініями та дрібними наколами (рис. 4: 19—20). До знарядь праці також належать майже цілий кам'яний розтирар кубоподібної форми, невеликі кам'яні зернотерки, робоча поверхня яких часто була спрацьована, фрагмент обуха кам'яної шліфованої сокири-тесла. Знайдено ще ціле крем'яне вістря трикутної форми (рис. 4: 21, 22).

У цілому, матеріали поселення Мошурів III за своїми ознаками схожі із комплексами знахідок пам'яток Гордашівка II, Шарин, Черповоди I, Дубова, Роги, Паланка II, Кочержинці-Шульгівка, що зосереджені в басейнах річок Синиця, Уманка, Ревуха, Гірський та Гнилий Тікичи. Займають переважно невисокі мисо-

подібні виступи плато, обмежені балками або вигином ріки. Окремі пам'ятки розміщувались на схилах плато або на перших надзаплавних терасах. Площа поселень 3,0—7,0 га забудовувалася наземними простої конструкції дерев'яно-глинобитними спорудами у вигляді півкіл, паралельних рядів, але у більшості окремими групами по 2—3 житла. Їх керамічний комплекс характеризується незначною кількістю столового посуду, а кухонні посудини прикрашались рельєфною орнаментациєю із обмеженим набором декоративних елементів у спрощених композиціях. Привертає увагу присутність у гончарній масі кухонних посудин гематиту (крававик), що є однією із характерних ознак кераміки софіївського варіанта. Крім того, спостерігаємо певну схожість форм й особливо декору у вигляді груп з двох—трьох дрібних конічних наліпів під шийкою вінця посудин. Ці риси поширені в кераміці пам'яток, що входять у софіївський локальний варіант (східна лінія розвитку культури) пізнього Трипілля Середнього Подніпров'я. Вказане дозволяє віднести поселення Мошурів III та згадані вище пізньотрипільські пам'ятки (етап С-II) Буго-Дніпровського межиріччя до виокремлених пам'яток типу Кочержинці-Шульгівка (Рижов 1996, с. 108—110; 2001, с. 46—48; 2003, с. 194; Рижов, Шумова 1997, с. 18—19.).

Таким чином, в околицях с. Мошурів маємо низку пізньотрипільських різночасових відмінних за походженням пам'яток. Поселення Мошурів I належить до третьої фази розвитку томашівської локально-хронологічної групи етапу С-I, за періодизацією Т. С. Пассек, або ж до етапу В-III фіналу середнього Трипілля (Мовша 1972, с. 16; Рижов 2007, с. 442). Пам'ятка Мошурів II входить до косенівської локально-хронологічної групи (межа етапів С-I—С-II). Селище Мошурів III є типом пам'яток Кочержинці-Шульгівка етапу С-II. За даними датування поселень Майданецьке, Тальянки, Шарин III, маємо усереднений час існування між найбільш ранніми і найбільш пізніми поселеннями околиці с. Мошурів — а саме близько 300 років (Шмаглий, Видейко 2003, с. 125; Куштан 2015, с. 436; Diachenko 2019, с. 71—85; Ohlrau 2020, р. 203—230), тобто для відновлення природних ресурсів у середньому припадає 70—100 років. При тому маємо на увазі, що у пізньотрипільський період етапу С-II помітно скорочується кількість місцевого населення й відчутні кліматичні зміни (аридизація). Проаналізовані дані узагальнено співпадають із проведеними В. О. Круцом палео-

економічними розрахунками для пізньотрипільського населення Межиріччя Південного Бугу і Дніпра (Круц 1989, с. 128).

Згодом, носії трипільської культури втрачають свої характерні риси і «розчиняються» в середовищі прийшлих у Буго-Дніпровське межиріччя іншоетнічних скотарських племен.

Діденко, О., Стефанович, В., Черномаз, Б. 2006. *Збірник археологічних пам'яток Уманщини*. Том 1 (ред. Винокур І. І.), Умань: Уманське видавничо-поліграфічне підприємство.

Круц, В. О., Рижов, С. М. 1985. Фази розвитку пам'яток томашівсько-сушківської групи. *Археологія*. Київ, 51, с. 45-56.

Круц, В. А. 1989. К истории населения трипольской культуры в Междуречье Южного Буга и Днепра. В: Березанская, С. С. (отв. ред.). *Первобытная археология*. Сборник научных трудов, АН УССР, Институт археологии. Киев: Наукова думка, с. 117-132.

Куштан, Д. 2015. Керамічний комплекс пізньотрипільського поселення Шарин-III. В: Дяченко, О., Ментотті, Ф., Рижов, С., Бунятян, К., Кадров, С. (ред.). *Культурний комплекс Кукутень-Трипілля та його сусіди*. Збірка наукових праць пам'яті Володимира Круця. Львів: Астролябія, с. 429-439.

Мовша, Т. Г. 1972. Періодизація і хронологія середнього та пізнього Трипілля. *Археологія*. 5, с. 3-24.

Мовша, Т. Г. 1984. Хронологія Триполья-Кукутени і степні культури епохи раннього металла в її системі. В: Иванова, Э. В. (ред.). *Проблемы археологии Поднепровья III—I тыс. до н. э. Тезисы докладов научной конференции*. Днепропетровск: Изд-принт ДГУ, с. 60-84.

Рижов, С. М. 1985. Локально-хронологічне членування пізньотрипільських пам'яток у Буго-Дніпровському межиріччі. В: Засець, І. І. (ред.). *III Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей, 4 вересня 1985*. Вінниця: ВГПИ-Лабораторія фотоофсетного друку, с. 46-47.

Рижов, С. М. 1996. Дослідження пізньотрипільського поселення біля с. Мошурів на Черкащині. В: Толочко, П. П. (відпов. ред.). *Охорона історико-культурної спадщини. Історія та сучасність: Тези доповідей конференції*. Київ: ДКПП «ТИРАЖ», с. 108-110.

Рижов, С. М. 1987. Про історичну долю пізньотрипільських племен томашівської групи на заключному етапі розвитку. В: Винокур, І. С. (ред.). *VII Подільська Історико-краєзнавча конференція: Тези до-*

повідей. Кам'янець-Подільський: Дунаєвецька рай. друк, с. 12-13.

Рижов, С. М., Шумова, В. О. 1997. Дослідження пізньотрипільських пам'яток Буго-Дніпровського межиріччя. В: Кадеев, В. І. (відпов. ред.). *Проблеми історії та археології України: Міжнародна наукова конференція. Тези доповідей*. Харків: «Бизнес Информ», с. 18-19.

Рыжов, С. Н. 2003. Позднетрипольские памятники Буго-Днепровского Междуречья. *Stratum-plus*, 2, с. 187-195.

Рижов, С. 2007. *О. Ольжич. Археология*. В: Расамакин, Ю., Рижов, С. (ред.-упоряд.). *Сучасний стан вивчення культурно-історичної спільності Кукутень-Трипілля території України*. Київ: вид-во імені Олени Теліги, с. 437-478.

Стефанович, В. А., Діденко, О. П. 1968. *Археологические памятники Уманщины*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. 12, № 534, с. 307.

Шмаглій, Н. М., Видейко, М. Ю. 2001—2002. Майданецкое — трипольский протогород. *Stratum-plus*, 2, с. 44-136.

Шумова, В. О. 1997. Нові відкриття на Черкащині (пізньотрипільське поселення біля с. Гордашівка). *XVI Вінницька історико-краєзнавча обласна конференція. Тези доповідей*. Вінниця: «ВГПИ-Лабораторія фотоофсетного друку», с. 10-12.

Diachenko, A. 2019. Does the social field cause or accelerate social and cultural Complex. In: Kadrow, S., Müller, J. (eds.). *Habitus? The Social Dimension of Technology and Transformation*. Leiden: Sidestone Press, p. 71-85

Ohlrau, R., Rud, V. 2019. Testing Trypillian site development via geomagnetic survey. New «mega-structures» and plans of smaller sites. *Beyond excavation: geophysics, aerial photography and the use of drones in Eastern and Southeastern European archaeology: proceedings of the international colloquium: 5—8 December 2016, Piatra-Neamț, Romania*. Piatra-Neamț: Editura «Constantin Matasă», p. 87-113.

Ohlrau, R., 2020. *Maidanets'ke: Development and decline of a Trypillia mega-site in Central Ukraine: Scales of Transformations in Prehistoric and Archaic Societies 7*. Leiden: Sidestone Press.

Ryzhov, S. 2012a. Relative chronology of the giant-settlements period BII-CI. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (eds.). *The Tripolye culture giant-settlements in Ukraine: formation, development and decline*. Oxford: Oxbow Books, p. 79-115.

Ryzhov, S. 2012b. Tripollian pottery of the giant-settlements: characteristics and typology. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (eds.). *The Tripolye culture giant-settlements in Ukraine: formation, development and decline*. Oxford: Oxbow Books, p. 139-169.

Надійшла 16.03.2021

С. Н. Рыжов¹, В. А. Шумова²

¹ Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела археологии энеолита—бронзового века Института археологии НАНУ, ORCID 0000-0001-9089-8309, sryzhov@ukr.net

² Старший преподаватель кафедры Археологии НаУКМА, ORCID 0000-0003-0176-7468, vshumova@ukr.net

РЕЗУЛЬТАТЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ У с. МОШУРОВ НА ЧЕРКАЩИНЕ

Для понимания некоторых палеоэкономических, хронологических, этнокультурных процессов трипольского общества Буго-Днепровского междуречья необходимо рассмотреть взаимодействие между поселениями-гигантами и соседними небольшими селениями. Примером возможных взаимосвязей служат рядом расположенные с поселением-гигантом Тальянки небольших позднетрипольских памятников у с. Мошуров (Черкасская обл.). Первые исследования у с. Мошуров известны с начала 1960-х гг. (А. Заболотский, В. Стефанович, О. Діденко). Стационарные раскопки проводились в 1981 г. (Мошуров I) и в 1993 г. (Мошуров III). Установлены размеры поселений, схемы их застройки наземными-глинобитными постройками. Удалось реконструировать жилища и

установить некоторые приемы их постройки. Рассмотрены комплексы находок. Установлена хронологическая последовательность и происхождение памятников: Мошуров I (томашевская локально-хронологическая группа), Мошуров II (косеновская локально-хронологическая группа), которые относятся к западно-трипольской генетической линии развития культуры, а Мошуров III (тип памятников Кочержинцы-Шульговка). На поселении Мошуров III ощутимы влияния со стороны восточно-трипольских памятников Среднего Поднепровья (софиевский локальный вариант). Также на этом поселении обнаружено женское погребение с инвентарем белогрудовской культуры периода ранней бронзы. Наблюдается сокращение площадей поселений. Кроме того, прослежены изменения в планировке от концентрических кругов, полугуг и параллельных рядов, к застройке отдельными небольшими группами из двух-трех жилищ. Заметно упрощается домостроительство наземных жилищ. В керамических комплексах видим значительное уменьшение столовой посуды, при этом сокращается количество типов форм сосудов и орнаментальных схем. В кухонной керамике применение декоративных элементов в упрощенных композициях уменьшается.

Возможно, несмотря на явные контакты обитателей Тальянок с жителями Мошуров I, последнее не представляет собой протосельскую округу для поселения-гиганта, а остается самостоятельной хозяйственно-экономической единицей. На финальном этапе трипольское население теряет свои этнокультурные традиции и растворяется в среде пришлых степных племен.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Черкащина, Мошуров I, II, III, познетрипольские поселения, реконструкция, керамика, палеоэкономические расчеты.

Serhii M. Ryzhov¹, Valentyna O. Shumova²

¹ Ph.D, Senior Researcher of the Eneolithic and Bronze Age Department of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0001-9089-8309, sryzhov@ukr.net

² Senior Lecturer at the Department of Archaeology at the National University of «Kyiv-Mohyla Academy», ORCID 0000-0003-0176-7468, vshumova@ukr.net

THE RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS NEAR MOSHURIV VILLAGE IN CHERKASY REGION

Understanding of numerous paleoeconomic, chronological and ethno-cultural processes in Trypillia societies of the Southern Bug and the Dnieper interflaves may be reached through the interactions between populations of the mega-sites and their “satellites”, small settlements in the surrounding of settlements-giants. This may be exemplified by the Late Trypillia sites near the village of Moshuriv (Cherkasy Region), which are located not far from the giant settlement of Talianky. The earliest explorations at these sites were conducted in the late 1960-ies (A. Zabolotskyi, V. Stefanovych, O. Didenko). Excavations here were conducted in 1981 (Moshuriv I) and 1993 (Moshuriv III). The research made the identification of settlements size and their planning structures mainly composed of wattle-and-daub houses possible. The discovered houses were reconstructed basing on study of their construction techniques. The sets of finds were analyzed. The latter allowed the identification of chronological sequence and attribution of sites: Moshuriv I (Tomashivka local group), Moshuriv II (Kosenivka local group) both belonging to the Western Trypillia culture, and Moshuriv III (Kocherzhyntsi-Shulhivka site-type). The settlement of Moshuriv III demonstrates the influences from the Eastern Trypillia culture sites referred to Sofiivka local variant. Also a woman's burial accompanied with inventory of the Bilohrudivka culture of the Final Bronze Age was investigated here. The analyzed sites mark the decrease in settlement size. Besides, the settlement structure turned from the organization of houses into circles, semi-circles and parallel rows to its organization into clusters of houses composed of two-three dwellings. The number of wattle-and-daub houses decreases. Ceramic complexes demonstrate the decrease of the relative number of tableware along with the decrease in the number of shapes and ornamentation schemes. Application of decorative elements in simplified compositions on cookingware also decreases.

Despite the interaction between populations of Talianky and Moshuriv I, the latter is rather considered for an independent socio-economic unit, than the satellite in the vicinity of a mega-site. Final Trypillia demonstrates the loss of cultural traditions and possible admixture of the population with peoples coming from the Steppe.

Key words: Moshuriv I, II, III, Late Trypillia sites, reconstruction, ceramics, paleoeconomic estimations.

References

- Didenko, O., Stefanovich, V., Chornomaz, B. 2006. *Zbirnyk arkeologichnykh pamiatok Umanshchyny*. Tom 1 (ed. Vinokur I. I.). Uman: Umanske vidavnycho-poligrafichne pidpriemstvo.
- Krucz, V. O., Ryzhov, S. M. 1985. Fazy rozvytku pamiatok tomashevsko-sushkivskoi grupy. *Arheologia*. Kyiv, 51, p. 45-56.
- Krucz, V. A. 1989. K istorii naseleniia tripolskoi kultury v Mezhdurech'ie Yuzhnogo Bugu i Dnepra. In: Berezanskaya, S. S. (ed). *Pervobytnaia arheologiya. Sbornik nauchnykh trudov, AN USSR, Institut arheologii*. Kyiv: Naukova dumka, p. 117-132.
- Kushtan, D. 2015. Keramichniy kompleks piznotripil'skoho poselennia Sharyn-III. In: Dychenko, O., Menotti, F., Ryzhov, S., Buniatian, K., Kadrov, S. (eds.) *Kulturnyi kompleks Kukuten-Trypillia ta yoho susidy. Zbirka naukovykh prats pamiaty Volodymyra Krutsa*. Lviv: Astrolabiia, p. 429-439.
- Movsha, T. G. 1972. Periodyzatsiia i khronolohiia serednioho ta piznoho Trypillia. *Arheologia*, 5, p. 3-24.
- Movsha, T. G. 1984. Khronologiia Tripolia-Kukuteni i stepnye kultury epokhi rannego metalla v ee sisteme. In: Ivanova, E. V.

- (ed.) *Problemy arkheologii Podneprov'ia III-I tys. do n. e. Tezisy dokladov nauchnoi konferentsii*. Dnepropetrovsk: Izd-print DGU, p. 60-84.
- Rizhov, S. M. 1985. Lokalno-khronolohichne chlenuvannia piznotrypils'kykh pamiatok u Buho-Dniprovskomu mezhyrichi. In: Zayecz, I. I. (ed.). *III Vinnytska oblasna istoryko-kraieznavcha konferentsiia. Tezy dopovidei, 4 veresnia 1985*. Vinnytsia: VGPI-Laboratoriia fotoofsetnogo druku, p. 46-47.
- Rizhov, S. M. 1996. Doslidzhennia piznotrypils'koho poselennia bilia s. Moshuriv na Cherkashchyni. In: Tolochko, P. P. (ed.) *Okhorona istoriko-kulturnoi spadshchyny. Istoriia ta suchasnist: Tezy dopovidei konferentsii*. Kyiv: DKPP TIRAZh, p. 108-110.
- Rizhov, S. M. 1987. Pro istorychnu doliu piznotrypils'kykh plemen tomashivskoi grupy na zakliuchnomu etapi rozvytku. In: Vynokur, I. S. (ed.) *VII Podilska Istoryko-kraieznavcha konferentsiia: Tezy dopovidei*. Kamyanech-Podilskij: Dunayevetska raj. druk, p. 12-13.
- Rizhov, S. M., Shumova, V. O. 1997. Doslidzhennia piznotrypils'kykh pamiatok Buho-Dniprovskoho mezhyrichchia. In: Kadieiev, V. I. (ed.) *Problemy istorii ta arkheologii Ukrainy: Mizhnarodna naukova konferentsiia. Tezy dopovidei*. Kharkiv: Biznes Inform, p. 18-19.
- Ryzhov, S. N. 2003. Pozdnetripolskie pamiatniki Bugo-Dneprovskogo Mezhdurech'ia. *Stratum-plus*, 2, p. 187-195.
- Rizhov, S. 2007. O. Olzhich. Arkheologiya. In: Rasamakin, Yu., Rizhov, S. (ed.). *Suchasnyi stan vyvchennia kulturno-istorychnoi spilnosti Kukuten-Tripillia terytorii Ukrainy*. Kyiv: vyd-vo imeni Oleny Teligy, p. 437-478.
- Stefanovich, V. A., Didenko, O. P. 1968. *Arkheologicheskie pamiatniki Umanshchiny*. Naukovyi arkhiv IA NANU, f. 12, no. 534, p. 307.
- Shmaglii, N. M., Videiko, M. Yu. 2003. Maidanetskie - tripolskii protogorod. *Stratum-plus*, 2, p. 44-136.
- Shumova, V. O. 1997. Novi vidkryttia na Cherkashchyni (piznotrypils'ke poselennia bilia s. Hordashivka). *XVI Vinnytska istoryko-kraieznavcha oblasna konferentsiia. Tezy dopovidei*. Vinnytsia: VGPI-Laboratoriia fotoofsetnogo druku, p. 10-12.
- Diachenko, A. 2019. Does the social field cause or accelerate social and cultural Complex. In: Kadrow, S., Müller, J. (eds.). *Habitus? The Social Dimension of Technology and Transformation*. Leiden: Sidestone Press, p. 71-85.
- Ohlrau, R., Rud, V. 2019. Testing Trypillian site development via geomagnetic survey. New 'mega-structures' and plans of smaller sites. *Beyond excavation: geophysics, aerial photography and the use of drones in Eastern and Southeastern European archaeology: proceedings of the international colloquium: 5-8 December 2016, Piatra-Neamt, Romania*. Piatra-Neamt: Editura Constantin Matasă, p. 87-113.
- Ohlrau, R., 2020. *Maidanets'ke: Development and decline of a Trypillia mega-site in Central Ukraine: Scales of Transformations in Prehistoric and Archaic Societies*, 7. Leiden: Sidestone Press.
- Ryzhov, S. 2012a. Relative chronology of the giant-settlements period BII-CI. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (eds.). *The Tripolye culture giant-settlements in Ukraine: formation, development and decline*. Oxford: Oxbow Books, p. 79-115.
- Ryzhov, S. 2012b. Tripollian pottery of the giant-settlements: characteristics and typology. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (eds.). *The Tripolye culture giant-settlements in Ukraine: formation, development and decline*. Oxford: Oxbow Books, p. 139-169.